

Desûkî ve Arap Dili Belâgatı: Modernleşme Eşiğinde Klasik Bir Bakış

Desûqî and the Arabic Rhetorical Tradition:
A Classical Outlook on the Eve of Modernization

Dr. Öğr. Gör. Recep ÇELİK¹

¹Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Nevşehir
• recepcelik@nevsehir.edu.tr • ORCID [ID](https://orcid.org/0000-0002-5099-1231) > 0000-0002-5099-1231

Makale Bilgisi/Article Information

Makale Türü/Article Types: Araştırma Makalesi/Research Article

Geliş Tarihi/Received: 17 Ocak/January 2025

Kabul Tarihi/Accepted: 02 Haziran/June 2025

Yıl/Year: 2025 | **Sayı – Issue:** 58 | **Sayfa/Pages:** 137-157

Atıf/Cite as: Çelik, R. "Desûkî ve Arap Dili Belâgatı: Modernleşme
Eşiğinde Klasik Bir Bakış" Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 58, Haziran 2025: 137-157.

Yazar Notu/ Author Note: "Bu çalışma, "19. yy. Âlimlerinden Muhammed b. Arafе ed-Desûkî'nin
Muhtasarı'l-Meânî Hâşiyesi Bağlamında Belâgat Tasavvuru" adlı doktora tezinden üretilmiştir.
(Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Samsun/Türkiye, 2024)"

DESÛKÎ VE ARAP DİLİ BELÂĞATI: MODERNLEŞME EŞİĞİNDE KLASİK BİR BAKIŞ

ÖZ

18./19. yüzyıl dönümünde Osmanlı Mısır’ında yetişen Muhammed b. Arafe ed-Desûkî (ö. 1815), geleneksel İslamî ilimler ile modern düşünce arasında köprü kuran önemli bir âlimdir. Ezher kökenli derin bilgisiyle belâğata disiplinler arası yaklaşan Desûkî’nin bu vasfını *Haşiyetu’l-Muhtasari’l-Me’ânî* eseri temsil eder. Klasik belâgat paradigmasını (meânî, beyân, bedî) benimserken, keskin eleştirel-analitik bakışıyla özgün katkı sunar. Teftâzânî gibi otoritelere eleştirel nezaketle yaklaşır; görüşleri mutlak reddetmek yerine tenkit ve tashihle geliştirir. Meânî’de anlamın bağlama uygunluğunu, beyân ve bedî’de ise lafız-mana ilişkisine epistemolojik derinlik kazandırır ve manaya dair güzellikleri öne çıkarır. Eleştirel bir muhafazakâr olarak Desûkî, geleneği eleştirel bir süzgeçten geçirip yeniden inşa eder ve belâğatı, anlamın hakikate uygunluğunu temin eden epistemolojik bir araç olarak konumlandırır. Türkiye’de yeterince çalışılmayan teorisi, Arap belâğatının modern dönem süreklilik ve dönüşümünü anlamak için kritik örnektir.

Anahtar Kelimeler: Arap Dili, Belâgat, *Haşiyetu Muhtasari’l-Meânî*, Desûkî, Modernleşme.

DESÛQÎ AND THE ARABIC RHETORICAL TRADITION: A CLASSICAL OUTLOOK ON THE EVE OF MODERNIZATION

ABSTRACT

At the turn of the 18th and 19th centuries, Muḥammad b. ‘Arafa al-Dusūqī (d. 1815) emerged in Ottoman Egypt as a key figure bridging traditional Islamic sciences with modern thought. A product of al-Azhar’s rigorous education, he approached Arabic rhetoric (*balāgha*) through an interdisciplinary and critical lens, best reflected in his work *Ḥāshiyat al-Mukhtaṣar al-Ma’ānī*. Embracing the classical rhetorical triad—*ma’ānī*, *bayān*, and *badī’*—al-Dusūqī made original contributions by analytically engaging with major authorities like al-Taftāzānī. Rather than rejecting earlier views, he refined them with respectful critique. He stressed contextual meaning in *ma’ānī*, and in *bayān* and *badī’*, he explored the epistemological depth of the word–meaning relationship. As a “critical conservative,” he reinterpreted the rhetorical tradition to align meaning (*ma’na*) with truth (*ḥaqīqa*). His underexplored theory offers a significant case for understanding the continuity and transformation of Arabic rhetoric in the modern period.

Keywords: Arabic Language, Rhetoric, Hâshiyat al-Mukhtaşar al-Ma‘ânî, Desûqî, Modernization.

GİRİŞ

Belâgat, literatürde genellikle “güzel ve etkili söz söyleme sanatı” olarak tanımlanır. Terim olarak ise sözün yalnızca fasih olmasının ötesinde, iletişim bağlamının gerektirdiği zaman ve zemine uygunluk içerisinde kullanılmasını ifade eder.^[1] Başka bir deyişle, belâgat, belirli bir düşüncenin sözlü veya yazılı biçimde, doğru, yeterli ve yerinde bir şekilde ifade edilmesini sağlayan kazanılmış bir yetkinliktir. Bu yetkinlik, iletişimin amacına uygun olarak dilin tüm olanaklarını etkili bir biçimde kullanmayı ve dinleyici/okuyucu üzerinde istenen etkiyi bırakmayı içerir.

Hitabet sanatının inceliklerini araştıran belâgat, özünde insana fıtratı gereği bahşedilmiş bir yetenektir. Nitekim Kur’ân-ı Kerim’de, “O, insanı yarattı ve ona beyanı (düşüncesini ifade etmeyi) öğretti”^[2] buyrulurak bu hususa işaret edilmiştir. Belâgat olarak adlandırılan bu ifade yeteneği, sistematik bir bilgi alanı haline gelmeden önce bile, şairlerde, yazarlarda, hatiplerde ve hatta halkın günlük dilinde belirli bir düzeyde mevcut olan bir melekedir. Bu nedenle, edebî sanatlar tüm dil ve kültürlerde her zaman kullanılmıştır. Özellikle belâgat melekесinin oldukça gelişmiş olduğu Câhiliye Dönemi sözlü edebiyatının yanı sıra, Kur’ân-ı Kerim ve hadislerde de bu ilme dair örnekler bulunmaktadır. İbnü’l-Mukaffa’dan (ö. 759) başlayarak; Câhiz’e (ö. 869); Kudâme b. Ca’fer’e (ö. 948); ve Rummânî’ye (ö. 994) kadar uzanan dönemde belâgat disiplini, insanın doğuştan sahip olduğu bir kabiliyet ve sanata olan doğal eğilimi olarak ele alınmıştır.

Etkili ve güzel konuşma sanatı olarak bilinen belâgat kavramı, tarihsel süreç içerisinde farklı yorumlara tabi tutulmuştur. Örneğin, İbnü’l-Mukaffa’ya göre belâgat, ancak yetkin kişilerin başarabileceği bir ifade biçimini temsil eder; sözü herkesin kolayca söyleyemeyeceği bir ustalıkla dile getirmektir. Câhiz ise belâgatı, lafız (söz) ile mana arasındaki ahenkli bir uyum olarak tanımlar. Ona göre, ideal bir ifadede lafız kulağa hoş geldiği gibi mana da zihne akıcı bir şekilde ulaşmalıdır; lafız ve mana güzellikte adeta birbirleriyle yarışmalıdır.^[3] Daha net ifade ile belâgat, Cahiz’da (ö. 869) “beyan”, İbnü’l-Mu’tez’de (ö. 908) “bedî”, Kudâme’de (ö. 948) “şiiir ve nesir kritiği”, Askerî’de (ö. 1009) “şiiir ve nesir sanatı”, Hafâcî’de (ö. 1073) “fesâhat”, Abdülkahir Cürcânî’de (ö. 1079) “belâgat ve îcâz delilleri”,

[1] Hatip el-Kazvînî, *Telhîs* (İstanbul: Fazilet Neşriyat, 1997), 9.

[2] Rahmân 55/3-4.

[3] Osman b. Amr Câhiz, *el-Beyân ve l-tebyîn*, ed. Abdusselam Harun (Kahire: Mektebetü’l-Hancî, 1998), 115.

Teftâzânî'de (ö. 1390) “meânî”, Emin el-Hûlî'de (ö. 1966) “fennü'l-kavl/söz tekniği”, Tâhâ Hüseyin'de (ö. 1973) “beyan” olarak anlamlandırılmıştır.^[4]

Muktezâ-yı hâle uygun söz söyleme usul ve kaidelerini inceleyen bir ilim dalı olarak belâgat; meânî, beyan ve bedî olmak üzere üç temel disipline ayrılır. Mantıkçılara göre, tasavvur (kavram/mana) tasdikten (önerme/lafız) önce gelir. Çünkü insanın düşünce sürecinde herhangi bir mananın ifade edilebilmesi için, o mananın söz kalıplarına dökülmeden önce zihinsel bir varlığa sahip olması gerekir. Nitekim lafızlar, manaların kalıpları olarak nitelendirilmiştir.^[5] Anlam-lafız ilişkisini “vaz” ekseninde ele alan önemli çalışmalar arasında İbn Cinnî'nin (ö. 1002) *el-Hasâis*, Adudüddin el-Îcî'nin *er-Risâletü'l-vaz'iyye* ve Zemahşerî'nin *el-Mufasssal* adlı eserleri sayılabilir.^[6]

Belâgat ilmi, filolojik düzlemde delâlet, vaz', istikak, sarf (morfoloji) ve nahiv (sentaks) gibi Arap dili ve edebiyatının çeşitli disiplinlerinin ayrıntılı olarak incelenmesi ve olgunlaşması neticesinde müstakil bir ilim dalı olarak teşekkül etmiştir. Kur'ân-ı Kerim'in icâzını idrak etme gayreti, Müslüman toplumların farklı nesillerini bu alanda yoğun entelektüel faaliyetlere sevk etmiş ve bu çabalar, belâgat ilminin metodolojik çerçevesinin şekillenmesini ve terminolojik yapısının özellikle geliştirilmesini sağlamıştır. “العلوم الآلية” (alet ilimleri) olarak adlandırılan bu disiplinler, belâgat ilminin teorik temelini teşkil etmektedir. Söz konusu âlet ilimlerinin belirli bir olgunluğa erişmesiyle birlikte, bu ilimlere yaslanan belâgat ilmi, özellikle Kur'ân-ı Kerim'in icâzı ve edebî eleştiri çalışmaları çerçevesinde kayda değer bir ivme kazanmıştır. Kur'ân-ı Kerim'in fesâhat ve belâgatını daha derin bir şekilde kavrama amacı, İslam âlimlerinin bu alanda mühim eserler telif etmelerine vesile olmuştur. Bu tür ilmi çabaların sonuçları, ancak uzun yıllar boyunca biriken bilgi birikiminin nihai ürünleri olarak zuhur etmiştir. Bu nedenle, Kur'ân-ı Kerim'in edebî ve retorik yapısını merkeze alan belâgat çalışmaları, yalnızca teorik değil, aynı zamanda pratik düzeyde de İslam düşünce geleneğine anlamlı katkılar sunmuş ve bu ilmin tarihsel sürekliliğini sağlamıştır.^[7]

İslam coğrafyasının genişlemesiyle birlikte, gerek Arap gerekse Arap olmayan Müslüman topluluklarda Kur'ân-ı Kerim'in yanlış anlaşılma ihtimali, Arap dilinin gramer kurallarının sistematik bir şekilde tespit edilmesini zorunlu kılmıştır. İlk dönemlerde, dil ve edebiyat bütüncül bir yaklaşımla ele alındığından, bu

[4] Nasrullah Hacımuftüoğlu, “Belâgat İlminin Gelişmesine Müessir Olan Kaynaklar”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11 (1993), 268-298.

[5] İbn Ya'îş, *Şerhu'l-mufasssal li'z-Zemahşerî* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l İlmiyye, 2001), 1/162.

[6] Şükran Fazhoğlu, “Vaz”, *TDV İslam Ansiklopedisi* 42 (2012).

[7] Ebû Hilâl el-Hasen b. Abdullah b. Sehl el-Askerî Askerî, *es-Sinâ'ateyn: el-Kitâbetu ve 'ş-Şi'r*, nşr. Ali Muhammed el-Bicâvî-Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim (Beyrut: el-Mektebetü'l-Unsuriyye, 1952), 198-235; Abbas Azzâvî, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî fi'l-'Irâk* (Bağdad, 1962), 2/151-164.

ilme ait kaideler de bu disiplinlerin içerisinde incelenmiştir. Nitekim Sîbeveyhi^[8] (ö. 796), *el-Kitâb* adlı eseriyle Arap dilinin gramerini ele alırken, belâgat alanına giren konuları da ihmal etmemiştir. Câhiz (ö. 869), *el-Beyân ve't-tebyîn* adlı meşhur eserinde belâgatı bir meleke olarak ele almış ve bu alanın birçok konusunu kapsamlı bir şekilde incelemiştir. Müberred^[9] (ö. 898) ise *el-Kâmil* adlı eserinde dil ve edebiyat konularının yanı sıra belâgat konularını da teferruatlı bir şekilde ele alarak disiplinler arası etkileşimi ortaya koymuştur. Bu çalışmalar, belâgatın bağımsız bir disiplin olarak teşekkül etmesinde değerli bir aşamayı temsil eder.

X. yüzyıl sonrası dönemde, belâgat ilminin müstakil bir disiplin olarak teşekkül etmeye başlamasıyla, bu alana ilişkin terminoloji de belirginleşmiş ve sistematik bir yapı kazanmaya başlamıştır. Bu sürecin ürünleri olarak kaleme alınan eserlerde, belâgat konuları merkezî bir yer edinmiştir. Ebû Hilâl el-Askerî'nin (ö. 1009) *Kitâbü's-sinâ'ateyn* adlı eseri, İbn Reşîk'in (ö. 1070-71) *el-'Umde ve İbn Sinân el-Hafâcî*'nin (ö. 1073) *Sırrü'l-fesâha* adlı eserleri, bu dönemin değerli belâgat çalışmalarından sadece birkaçını temsil etmektedir. Belâgat ilminin nazarî temellerini inşa eden Abdülkahir el-Cürcânî'nin (ö. 1078) *Delâ'ilü'l-i'câz ve Es-rârü'l-belâga* adlı eserleri, bu dönemde üretilen en kıymetli metinler arasında yer almakta olup belâgat tarihinin teorik arka planını şekillendirmiştir. Cürcânî'nin eserlerinden beslenen Zemahşerî (ö. 1144), Kur'ân-ı Kerîm'in belâgatına geniş bir perspektifle eğilmiş ve bu yaklaşımını *el-Keşşâf 'an hakâ'iki't-tenzîl* adlı tefsirinde somutlaştırmıştır. Zemahşerî'nin çalışması, Kur'ân-ı Kerîm merkezli dil estetiği araştırmalarında örnek bir model oluşturmuştur. Bu sürecin sonunda, ifade sanatları; anlam, beyan ve süsleme yönleriyle sistemli bir bütün hâline getirilmiştir. Bu yapının klasik formunu kazandıran ise Ebû Ya'kub es-Sekkâkî'nin (ö. 1229) *Miftâhu'l-'ulûm* adlı eseridir. Sekkâkî, bu eseriyle konuyu ilk kez özgün ve bağımsız bir yapı içerisinde toplamış, böylece dil sanatları alanında teorik bir temel oluşturmuştur. Onun ortaya koyduğu sistem, kendisinden sonra yapılan çalışmalara istikamet kazandırmış ve alanın daha incelikli bir anlayışa ulaşmasına imkân sağlamıştır.

Takip eden süreçte, belâgat ilmi üzerindeki akademik çalışmalar, Hatîp el-Kazvîni'nin (ö. 1338) *Telhîsü'l-miftâh* adlı eseri ile zirveye ulaşmıştır. Kazvîni'nin bu eseri, belâgatın teorik çerçevesini sadeleştirmek ve sistematik bir şekilde sunmak suretiyle geniş bir etki alanı oluşturmuş; aynı zamanda klasik belâgat literatürünün vazgeçilmez bir referans kaynağı hâline gelmiştir. Böylelikle belâgat, nazarî ve tatbikî düzlemde İslamî ilimlerin ayrılmaz bir parçası olarak akademik gelenekteki yerini sağlamlaştırmıştır.^[10]

[8] Mehmet Reşit Özbalkıç, "Sîbeveyhi", *TDV İslam Ansiklopedisi* 37 (2009), 130-134.

[9] İsmail Durmuş, "Müberred", *TDV İslam Ansiklopedisi* 31 (2020), 430-433.

[10] Hulusi Kılıç, "Belâgat", *TDV İslam Ansiklopedisi* 5 (1992), 380-383.

1. MUHAMMED B. ARAFE ED-DESÛKÎ'NİN HAYATI, DÖNEMİ VE ESERLERİ

Şemsüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Arafe ed-Desûkî el-Malikî el-Ezherî olarak bilinen Desûkî, Mısır'ın Desûk (Desouk) şehrinde doğmuştur.^[11] “Desûk”, Arapça “bir havuzun taşana kadar su ile doldurulması” anlamına gelir^[12] dolayısıyla şehrin isminin, bölgenin coğrafi yapısı ve sel sularının çekilmesiyle oluşan su havuzlarından kaynaklandığı düşünülmektedir. Nil deltasında, İskenderiye'nin yaklaşık 80 km doğusunda bulunan Desûk yerleşkesinin günümüzdeki nüfusu yaklaşık 141.000'dir.^[13] Maliki mezhebinden olan Desûkî, Kahire'de ilim tahsil etmiş, Kur'ân'ı ezberlemiş ve çeşitli hocalardan tecvid, dil, fıkıh, mantık, felsefe, astronomi ve geometri dersleri almıştır. Ezher Üniversitesi'nden mezun olan Desûkî, daha sonra burada müderrislik yapmış, fıkıh, kelâm, nahiv, meânî, beyan, mantık, astronomi ve geometri alanlarında uzmanlaşmış^[14] ve aralarında Ahmed es-Sâvî, Abdullah es-Saîdî, Hasan el-Attâr gibi isimlerin de bulunduğu birçok öğrenci yetiştirmiştir. 2 Nisan 1815'te Kahire'de vefat eden Desûkî, Türbetülmücâvirîn kabristanlığına defnedilmiştir.^[15] Vefatının ardından dönemin âlimleri tarafından hakkında övgü dolu sözler söylenmiş ve şiirler yazılmıştır.^[16] Hayatı hakkında detaylı bilgi bulunmasa da Muhammed b. Arafe, edebî eserleri, Arap edebiyatı ve belâgatına dair derin bilgisi ve özellikle belâgat alanındaki çalışmalarıyla tanınan saygın bir isim olarak döneminde Arap edebiyatının gelişimine katkıda bulunmuştur.

Muhammed b. Arafe ed-Desûkî (ö. 1815), 18. yüzyıl sonları ve 19. yüzyıl başlarında, Osmanlı İmparatorluğu'nun egemenliği altındaki Arap topraklarında yaşanan siyasi ve toplumsal dönüşümlerin yanı sıra İslam dünyasında başlayan modernleşme hareketlerine tanıklık eden bir dönemde yaşamış bir Arap edebiyat-

[11] Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemu'l-Mü'ellifin* (Beyrut: Dâru l-Hyâi't-Turâsî'l-'Arabî, 1957), 1/82.

[12] İbn Manzur, *Lisânu'l-Arap* (Beyrut: Dâru Sadır, 2010), 96.

[13] “https://ar.zhujiworld.com/eg/173528-markaz-disuq/” (Erişim 20 Nisan 2023).

[14] Cebertî, *Tarihu acâibi'l-âsar fi't-terâcim ve'l-ahbâr*, ed. Abdurrahim Abdurrahman Abdurrahim (Mısır: Matbaatu Dâri Kütübi'l-Misriyye, 1997), 3/497; Ömer Rıza Kehhale, *Mu'cemu'l-müellifin* (Dimeşk: Müessesetü'r-Risâle, 1957), 1/292; Abdussettar b. Abulvehhab el-Bekrî Siddikî el-Hindî el-Mekkî el-Hanefî, *Fezû'l-Melik el-vehhâbu'l-muteâli bi ebnâi evâli'l-karni's-sâlise aşere ve'l-tevâli*, ed. Abdulmelik b. Abdullah b. Dehiş (Mekke: Mektebetü'l-Esedî, 2009), 1575; Muhammed b. Ömer Kasım Mahlûf, *Şeceretu'n-nûr ez-zekiyye fi tabakâti'l-Malikiyye*, ed. Abdulmecid Hayalî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003), 1/520; Abdurrezzak el-Baytar el-Meydânî ed-Dimaşkî, *Hilyetü'l-beşer fi târihi'l-karni's-sâlisi aşer*, ed. Muhammed Behcet el-Baytar (Beyrut: Dâru Sadır, 1993), 1263.

[15] İsmail Paşa el-Bağdadî, *Hediyyetü'l-ârifin* (Tahran: Mektebetü'l-İslamiyye, 1967), 5/201; Cen-giz Kallek, “Desûkî Muhammed b. Ahmed”, *TDV İslam Ansiklopedisi* 9 (1994), 214; Ahmet Matlûb, *el-Kazvîni ve şurûhu'l-telhîs* (Bağdat: Mektebetü'n-Nahda, 1967), 592-597.

[16] Cebertî, *Tarihu acâibi'l-âsar fi't-terâcim ve'l-ahbâr*, 3/497; el-Hanefî, *Fezû'l-Melik el-vehhâbu'l-muteâli bi ebnâi evâli'l-karni's-sâlise aşere ve'l-tevâli*, 1575; ed-Dimaşkî, *Hilyetü'l-beşer fi târihi'l-karni's-sâlisi aşer*, 1262.

çısı ve âlimidir. Bu dönem, Osmanlı etkisiyle artan kültürel etkileşimler, ticaretin ve bilimsel faaliyetlerin canlanmasıyla entelektüel bir hareketliliğin yaşandığı dönem olmuştur. Muhammed b. Arafe ed-Desûkî'nin yaşadığı dönem, Mısır'ın derin bir dönüşüm sancısı yaşadığı, kalkınma (Nahda)^[17] hayallerinin şekillendiği ve Batı etkisinin giderek güç kazandığı bir devre tekabül eder. Modern Arap edebiyatının başlangıcı, genelde Napolyon'un 1798'de Osmanlı Mısır'ını işgaliyle ilişkilendirilir.^[18] Bu işgal, Mısır'da sosyal, kültürel, siyasi ve ekonomik sahalarda derin izler bırakarak, modernleşme teşebbüslerinin tohumlarını atmıştır.

1798'deki Fransız işgalinin ardından 1805 yılında Mısır yönetimi, Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın eline geçmiştir. Kavalalı, modernleşme reformlarına öncülük etmiş ve Bulak Matbaası gibi sembolik gelişmelerle, bölgedeki dönüşümün mimarı olmuştur. Napolyon'un Mısır seferi, oryantalist perspektifte Arap uyanışını ve Batı'nın bölgede oynadığı öncü rolü temellendiren bir dönüm noktası olarak görülür.^[19] Özellikle H.A.R. Gibb^[20] (ö. 1971) gibi şarkiyatçılar, bu süreci modern Arap dünyasının başlangıcı olarak değerlendirmiştir. Tarih boyunca Emevîler'den Osmanlılar'a, Fatimîler'den Memlükler'e kadar pek çok siyasi yapının etkisiyle şekillenen Mısır, zengin bir kültürel mirasa ve hareketli bir siyasi geçmişe sahip olmuştur. 1798-1801 Fransız işgali^[21] ve 1882'deki İngiliz nüfuzuyla birlikte, Mısır'ın medeniyet tarihinde yeni bir evre başlamış ve modernleşme ideallerinin sancılı bir şekilde vücut bulduğu bir dönem yaşanmıştır.

Desûkî, günümüze matbu ve mahtût eserleriyle ulaşmış, ilmi birikimiyle farklı disiplinlere ışık tutmuş seçkin bir âlimdir. Belâgat, nahiv, fıkıh, akaid, mantık ve tasavvuf alanlarında kaleme aldığı eserleri, döneminin ilim dünyasında derin etkiler bırakmıştır. Ancak Desûkî, özellikle Arap dili ve belâgat alanındaki çalışmalarıyla tanınmış, bu sahadaki eserleri günümüzde de değerini koruyarak dikkatle incelenmeye layık bir miras olarak kabul edilmiştir.

Arap diline ait bu eserlerinden öne çıkan *Hâşiye 'alâ şerhi't-telhîs*, *Hâşiye 'alâ muğni'l-lebîb*, *Hâşiye 'alâ şuzûri'z-zeheb*, *Hâşiye 'alâ şerhi ümmi'l-berâhîn*, *Hâşiye 'ale's-şerhi'l-kebîr*, *Hâşiye 'alâ şerhi'r-risâleti'l-vadiyye* ('Adudiyye),

[17] Ecehan Somuncuoğlu, "On Dokuzuncu Yüzyılda Nahda Hareketi: Modern Arap Düşüncesinin Oluşumu, Kapsamı ve Sınırları", *Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi* 3/1 (2015), 103-120.

[18] Şevkî Dayf, *el-Edebu'l-'Arabiyyu'l-mu'asır fi Mısır* (Mısır: Dâru'l-Me'ârif, 1961), 11.

[19] I. Wallerstein, *Modern Dünya Sistemi Kapitalist Tarım ve 16. Yüzyılda Avrupa ve Dünya Ekonomisinin Kökenleri*, çev. L. Boyacı (İstanbul: Bakış Yayınları, 2005), 1/35.

[20] Jacob M. Landau, "GİBB, Sir Hamilton Alexander Roskeen", *TDV İslam Ansiklopedisi* 14 (1996), 66-67.

[21] Kamil Çolak, "Mısır'ın Fransızlar Tarafından İşgali ve Tahliyesi (1798-1801)", *SAÜ Fen Edebiyat Dergisi* 2 (2008), 146-153.

Hâşiye 'alâ şerhi şeyhi'l-İslam Zekeriya el-Ensârî, Hâşiye 'alâ tahrîri'l-kavâ'idî'l-mantıkıyye gibi eserleri bulunmaktadır.^[22]

Desûkî'nin en önemli eserlerinden biri, Sadettin Teftâzânî'nin (ö. 1390) *Muhtasarü'l-meânî* (diğer adıyla *Muhtasarü'l-mutavvel* veya *eş-Şerhu'l-muhtasar*) adlı eserine yazdığı haşiyedir. Teftâzânî, belâgat alanında sistematik bir çalışmanın değerli örneklerinden olan Sekkâkî'nin *Miftâhu'l-ulûm* adlı eserinin belâgat bölümünün şerhi niteliğindeki Kazvîni'nin *Telhîsu'l-miftâh* adlı eserini şerh etmek amacıyla önce *Mutavvel*'i kaleme almıştır. Teftâzânî, *Mutavvel*'i, Abdülkahir el-Cürcânî'nin *Delâ'ilü'l-i'câz* ve *Esrârü'l-belâga* gibi daha önceki belâgat eserlerini inceleyerek 1347 yılında tamamlamıştır. Böylece, belâgat ilminin birikimini *Mutavvel*'e aktararak eseri zenginleştirmiştir. Kendisinden bu eseri özetlemesi talebi üzerine sekiz yıl sonra 1355 yılında *Muhtasarü'l-meânî* adlı meşhur eserini kaleme almıştır. *Muhtasarü'l-meânî*, *Mutavvel*'in daha özlü bir versiyonu olmasıyla dikkat çeker ve belâgat ilmine ilgi duyan ancak *Mutavvel* gibi kapsamlı bir eseri okumaya vakti olmayanlar için önemli bir kaynak niteliği taşır. *Muhtasarü'l-meânî*, Arap retoriği ve belâgatı alanında etkili bir kaynak olarak kabul edilir. Desûkî'nin bu esere yazdığı haşiye ise, Teftâzânî'nin eserini açıklamak ve yorumlamak amacıyla kaleme alınmış ve Arap edebiyatı üzerinde büyük etki bırakmıştır. Bu çerçevede, Muhammed b. Arefe'nin belâgat tasavvuru, Teftâzânî'nin eserine yazdığı haşiye aracılığıyla mütalaa edilebilir. Desûkî, dilin yapısal özelliklerini ve retorik figürleri ustalıkla kullanarak etkileyici bir üslup oluşturmuş, belâgatın hitabet ve iletişimdeki gücünü vurgulamış ve kelimelerin doğru kullanımının etkili iletişim için önemini ayrıntılı bir şekilde ele almıştır.

2. DESÛKÎ'NİN BELÂGAT TASAVVURU

Muhammed b. Arafе ed-Desûkî, 19. yüzyılda klasik Arap belâgat geleneğinin kavranması ve nesiller arası aktarımı hususunda kayda değer katkılarda bulunan önde gelen ilim adamlarından biri olmuştur. *Haşiyetu'l-muhtasari'l-me'ânî* adlı eserinin girişi, bu geleneğin temel kavramlarını detaylı bir şekilde ele almasıyla öne çıkar. Desûkî, çalışmasında yalnızca teorik açıklamalarla yetinmeyip, Arap dilinin morfolojik (sarf) ve sentaktik (nahiv) özelliklerini de dikkate alarak, belâgatın pratik uygulamalarına da yer vermiştir. Bu yaklaşımıyla, dilbilimsel ve edebî bir bütünlük oluşturmayı hedefleyen Desûkî, belâgatın inceliklerini hem teorik hem de pratik açıdan aydınlatarak, alana önemli bir katkı sunmuştur. Böylece Desûkî'nin *Haşiyetu'l-muhtasari'l-me'ânî* adlı eseri üzerinden belâgat anlayışı ve bu anlayışın Arap dili çalışmaları bağlamındaki özgün yeri ortaya konulmuştur.

Muhammed b. Arafе ed-Desûkî'nin belâgat anlayışı, *Haşiyetu'l-muhtasari'l-me'ânî* adlı eserinde tezahür eder. Bu anlayış, öncelikli olarak i'câzü'l-Kur'ân,

[22] Kallek, "Desûkî Muhammed b. Ahmed", 9/214.

fesâhat, belâgat ve mukaddime gibi temel kavramların derinlemesine analiziyle kendini gösterir. Yazar, bu kavramları sistematik bir şekilde ele alarak, klasik Arap belâgat geleneğine dair ayrıntılı bir perspektif sunar. Söz konusu eser, belâgatın teorik temellerini ele almanın ötesinde, Arap dilinin morfolojik ve sentaktik yapısıyla olan etkileşimini de inceleyerek disiplinler arası bir yaklaşım sergiler. Bu bağlamda, *Haşiyetu'l-Muhtasari'l-Me'âni*, Desûkî'nin belâgat anlayışının tespit edilmesi ve klasik Arap belâgat geleneğinin 19. yüzyıldaki konumunun değerlendirilmesi açısından kayda değer bir kaynaktır.

Desûkî, Arapçanın inceliklerinin anlaşılmasında belâgat ilminin önemini vurgularken belâgatın, Kur'an-ı Kerim'in i'câzını anlamının anahtarı olduğunu belirtir. Desûkî, fesâhat ve belâgat kavramlarını Teftâzânî'nin (ö. 1390) yorumlarına yakın bir şekilde ele alır. Fesâhati, bir mananın kelime, kelimeler ve mütekellim boyutunda düzenli bir şekilde ifade edilmesi olarak tanımlarken, belâgatı ise buna ek olarak muktezâ-yı hâle uygunluk olarak açıklar. Desûkî'ye göre fesâhat, belâgatın ön koşuludur ve aralarında umum-husus ilişkisi vardır. Yani her belâgat fesâhat olabilirken, her fesâhat belâgat değildir.^[23]

Kur'an'ın benzersizliği (i'câzü'l-Kur'an) kavramı, Kur'an-ı Kerim'in edebî üslubu ve içerik zenginliği açısından ulaşılamaz bir üstünlüğe sahip olduğunu ve bu nedenle taklit edilemeyeceğini veya benzerinin üretilmeyeceğini ifade eder.^[24] İ'câz, hem Kur'an'ın dilsel ve edebî mükemmelliğini hem de bilimsel, tarihsel ve metafiziksel iddialarının doğruluğunu kapsayan çok boyutlu bir kavramdır. Bu iddialar, çağdaş bilgi birikimi ışığında sürekli olarak incelenmekte ve tartışılmaktadır. Akademik araştırmalar, i'câz kavramını, dilbilim, edebiyat, tarih, bilim ve teoloji gibi farklı disiplinlerden yararlanarak ele alır ve Kur'an'ın benzersizliğini çeşitli yönleriyle analiz etmeye çalışır. Sarfe teorisi^[25] gibi hipotezlerin üretildiği bu analizler, Kur'an'ın dilsel yapısının inceliklerini, anlatım tekniklerini, tarihsel ve bilimsel verilerle ilişkisini ve teolojik mesajlarının derinliğini anla-

[23] Muhammed b. Arefe Desûkî, *Hâşiyetü'l-Desûkî*, ed. Abdülhamid Hindâvî (Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, 2007), 1/136-221.

[24] Neşvân Himyerî, *Neşvân b. Saîd el-Yemenî, Şemsu'l-'ulûm ve devâu kelâmî'l-'Arab min el-kulûm*, ed. Hüseyin b. Abdullah el-Ömerî (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1999), I-XI/4399; Eyyûb b. Mûsâ el-Huseynî el-Hanefî Ebû'l-Bekâ' Kefevî, *el-Külliyât*, ed. Muhammed el-Mısıri Adnan Dervîş (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, ts.), 149; Muhammed b. Ali b. el-Kâdi Muhammed Hâmid b. Muhammed Sâbir el-Fârûkî el-Hanefî, *Keşşâfu Istilâhâtî'l-funûn ve l-'ulûm*, ed. Ali Dahrûc (Beyrut: Mektebetu Lubnân, 1996), I-II/1371; Yusuf Şevki Yavuz, "İ'câzü'l-Kur'an", *TDV İslam Ansiklopedisi* 21 (2000), 403-406.

[25] Sarfe teorisi, Kur'an'ın benzersizliğini (i'câzü'l-Kur'an), insanların Kur'an'a benzer bir metin üretme potansiyeline sahip olmalarına rağmen, Allah'ın müdahalesiyle engellendikleri iddiasına dayanır. Bu teoriye göre, Kur'an'ın meydana okuma (tehaddî) ayetlerine rağmen benzerinin getirilememesi, insanların bu yeteneğinin tanrısal olarak engellenmesinden kaynaklanır. Mutezile kelamcısı Nazzâm (ö. M.845) tarafından ortaya atılan bu teori, Bâkılânî başta olmak üzere Sünnî âlimler tarafından eleştirilmiştir. Fahrreddin er-Râzî, *Nihayetu'l-i'caz fî dirayeti'l-i'caz*, ed. Bekri Şeyh Emin (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melayin, 1985), 78-79; Yusuf Şevki Yavuz, "Sarfe", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 140-141.

maya yöneliktir. Desûkî, Kur’ân-ı Kerim’in tüm ayetlerinin i’câz vasfına sahip olduğunu, ancak belâgat seviyelerinin farklılık gösterebileceğini belirtir. Kur’ân’ın i’câzının insanüstü bir seviyede olduğunu ve taklit edilemeyeceğini savunur. O, bu üstünlüğü, dilbilgisi kurallarına uygunluğuna, üslubunun tutarlılığına ve benzersiz nazmına bağlar.^[26]

Desûkî, mukaddime kavramını hem kitabın önsözü (mukaddimetu’l-kitâb) hem de bir ilim dalına giriş (mukaddimetu’l-ilim) olarak ele alır. O, Teftâzânî’nin mukaddimesini “mukaddimetu’l-ilim” olarak değerlendirir ve bir kitabın mukaddimesinin, kitabın asıl amacına dâhil olmadığını, ancak onu tamamlayıcı bir unsur olduğunu belirtir. O, ayrıca, mukaddime kelimesinin etimolojik kökenine de değinerek semantik analizler yapar.^[27]

Desûkî’nin belâgat anlayışı, klasik retorik geleneğinin derinliklerine nüfûz eden ve bu geleneğin temel paradigmalarını yeniden yorumlayan bir tasavvura dayanmaktadır. O, belâgatın ana direklerini teşkil eden meânî, beyan ve bedî disiplinlerini yalnızca teorik çerçevede ele almakla kalmayıp bu kavramlara yeni anlam katmanları yükleyerek bir tür entelektüel yorumlama pratiği sunmuştur. Desûkî’nin yaklaşımı, belâgatın sınırlarını aşarak dilin anlam evrenini genişleten bir söylem inşa etme gayreti olarak da okunabilir. Meânî, beyan ve bedî sanatlarını sadece dilin estetik fonksiyonları üzerinden değil, aynı zamanda hakikatin temsili ve anlamın inşası bağlamında yeniden konumlandırması, onun klasik belâgat geleneğine yaptığı katkının felsefi derinliğini gözler önüne sermektedir. Bu bağlamda Desûkî, belâgatı dilin yalnızca bir ifade aracı olarak değil, aynı zamanda insanın zihinsel ufkunu aşan ve metafizik hakikate yönelen bir kapı olarak telakki etmiş görülmektedir. Onun eserlerinde, belâgat, estetik bir zeminden epistemolojik bir boyuta evrilerek, okuyucuyu hem dilin sınırlarında hem de düşüncenin ufuklarında bir yolculuğa davet etmektedir. Bu yaklaşım, Desûkî’nin yalnızca bir belâgat âlimi değil aynı zamanda dil ve anlam arasındaki varoluşsal ilişkiyi kavrayan bir düşünür olduğunu da göstermektedir.

3. DESÛKÎ’NİN MEÂNÎ TASAVVURU

Desûkî, klasik Arap belâgatını ayrıntılı inceleyen ve özellikle Teftâzânî’nin çalışmalarına odaklanan özgün bir isimdir. Teftâzânî’yi eleştirel bir gözle okumasına rağmen, ona saygısını her zaman korur ve farklı yorumları değerlendirerek çok yönlü bir bakış açısı sunar. Meânî, beyan ve bedî arasındaki ilişkiyi inceleyerek, sözün doğru, etkili ve güzel kullanımı için gerekli prensipleri detaylı bir şekilde açıklar.

[26] Desûkî, *Hâşiyetü’l-Desûkî*, 103.

[27] Desûkî, *Hâşiyetü’l-Desûkî*, 125.

“Kasdetmek”^[28] anlamındaki “مَعْنَى” kelimesinin çoğulu olan^[29] “مَعَانِي” kelimesinden alan meânî ilmi, sözün doğru zamanda, doğru yerde, açık ve akıcı bir üslupla ifade edilmesinin prensiplerini inceleyen bir disiplindir. Her ne kadar Zemahşerî (ö. 1144) ve Râzî (ö. 1210) gibi öncü isimler bu alanda çalışmış olsalar da meânî teriminin bugünkü anlamıyla kullanımı ve ilmin metodolojik çerçevesinin çizilmesi, Sekkâkî’nin (ö. 1229) dehasıyla mümkün olmuştur.^[30] Sekkâkî, kendinden önceki çalışmaları sentezleyerek ve belâgat alanına yeni bir düzen getirerek, meânî ilmine hem anlam hem de yöntem kazandırmış, böylece gelecek nesiller için yol gösterici bir kaynak oluşturmuştur.

Meânî ilmi, belâgat sahasındaki merkezi konumunu Kazvîni’nin *Telhîsu’l-Miftâh* adlı eserinde özlü bir biçimde tanımlanarak pekiştirmiş ve bu tarif, sonraki birçok âlim tarafından temel başvuru kaynağı olarak benimsenmiştir. Meşhur tanım şöyledir:

وَهُوَ عِلْمٌ يُعْرِفُ بِهِ أَحْوَالَ اللَّفْظِ الْعَرَبِيِّ الَّتِي بِهَا يُطَابِقُ مُقْتَضَى الْحَالِ

Arapça sözün, durumun gerektirdiğine uygun olmasını sağlayan özelliklerini tanımayaya yarayan bir ilimdir. Bu ifade, Meânî ilmini, Arapça sözcüklerin kullanıldığı bağlama ve duruma (muktezâ-yı hâle) uygunluğunun nasıl sağlanacağını öğreten bir bilgi alanı olarak tanımlar.^[31] Esasen, sözün yerindeliğini ve tesirini belirleyen koşulları inceleyen bir bilim dalı olarak Meânî ilmi, Arap dilinin ince-liklerini kullanarak etkili ve anlaşılır bir iletişim kurmanın yollarını gösterir.

Kazvîni’nin *Telhîsu’l-miftâh*’da ortaya koyduğu meânî ilmi tarifi, Teftâzânî’nin *Muhtasaru’l-meânî* adlı eserinde detaylı bir şerhe tabi tutularak zenginleştirilmiştir. Bu şerh, konunun daha incelikli bir biçimde anlaşılmasına önemli katkılar sağlamış, ardından gelen Desûkî gibi isimlere de ilham kaynağı olmuştur. Desûkî, Teftâzânî’nin şerhine yazdığı haşiyede, aynı tarifi daha da incelikli bir analize tabi tutmuş, farklı âlimlerin görüşlerine de yer vererek çok yönlü bir tartışma platformu oluşturmuştur. Böylece meânî ilminin anlaşılması ve yorumlanması noktasında zengin bir akademik birikim ortaya çıkmıştır.^[32]

[28] Manzur, *Lisânu’l-Arap*, 3146.

[29] Muhammed Ali Neccar İbrahim Mustafa Ahmed Hasan Zeyyad, Hamid Abdulkadir, *Mu’cemu’l-vasût* (İstanbul: Dâru’d-Da’ve, 1996), 2/633.

[30] Ahmed Matlûb, *Mu’cemu’l-mustalahâtî’l-belâgiyye ve tetavurrihâ* (Irak: Matbaatu’l-Mecma’i’l-İlmi, 1987), 3/277-279.

[31] el-Kazvîni, *Telhîs*, 12; Muhyiddin Dîb Muhammed Ahmed Kâsım, *Ulûmu’l-belâga* (n.d.: el-Müessesetu’l-Hadîse, 2003), 259; Mustafa Emin Ali el-Cârim, *el-Belâgatu’l-vâdiha* (Dimaşk: Daru Kuba, 2007), 13; Besyûni Abdulfettâh Feyyûd, *İlmu’l-meânî* (Kahire: Mektebetu Vehbe, 1986), 12; Celaluddin Abdurrahman b Ebî Bekr Suyûtî, *Ukûdu’l-cumân fî ‘ilmi’l-me’ânî ve’l-beyân* (Kahire: Dâru’l-İmâm Muslim, 2012), 6.

[32] Desûkî, *Hâşiyetü’l-Desûkî*, 281-293.

Desûkî, meânî ilminin tarifini ele alırken klasik bir yöntem izleyerek, metnin anlaşılmasını kolaylaştıran açıklamaların yanı sıra, mukadder sualler sorup cevaplayarak konuyu titizlikle incelemiştir.^[33] Teftâzânî'nin *Muhtasaru'l-meânî*'sine yazdığı haşiyede, meânî ilminin beyan ilminden önce ele alınmasının gerekçelerini araştırmış ve çeşitli yorumlar sunmuştur. Çalışması boyunca odak noktasını Teftâzânî'nin metni oluşturmuş, sarf, nahiv, mantık ve belâgat gibi farklı disiplinlerden yararlanarak zengin bir perspektifle metni yorumlamıştır.

Desûkî, Teftâzânî'nin “belâgatın birinci fenni meânî ilmidir”^[34] görüşüne analitik ve eleştirel bir yaklaşımla yaklaşır. Teftâzânî'nin belâgat ilimlerinin tanımlarını önceden yapmış olmasına rağmen bu ifadeyi kullanmasını “malumun ilanı”, gereksiz bir tekrar olarak görür. Ona göre, meânî (anlamın doğruluğu), beyan (ifade yöntemleri) ve bediî (sözün güzelleştirilmesi) ne olduğunu açıkladıktan sonra meânînin “birinci fen” olduğunu söylemek anlamsızdır. Desûkî'nin bu eleştirisi, metne ve detaylara verdiği önemi, ifadelerin sıralamasının bile anlamı etkileyebileceği konusundaki duyarlılığını gösterir. Ancak Desûkî, eleştirel yaklaşımına rağmen Teftâzânî'nin sözlerini reddetmek yerine anlamaya çalışır. Farklı âlimlerin yorumlarına başvurarak alternatif okumalar yapması, her olasılığı değerlendiren, farklı bakış açılarına açık bir düşünce yapısına sahip olduğunu gösterir. Reddetmek yerine anlama çabası, onun akademik nezaket ve saygı anlayışını yansıtır. Teftâzânî gibi önemli bir isme eleştiri getirirken bile, sözlerini tamamen yanlışlamak yerine anlamlı hale getirebilecek yorumlar arar. Amacı yıkmak değil, anlamak ve daha derin bir anlayışa ulaşmaktır.

“Birinci ile kastedilen birincidir, yani kendisiyle hatalardan kaçınılan şey meânî ilmidir” cümlesindeki birinci kavramının, *الْفَنُّ الْأَوَّلُ أَيْ: الْوَاقِعُ فِي الْمَرْئِيَةِ الْأُولَى مِنَ الْكِتَابِ* ifadesiyle açıklandığı gibi, “kitapta ele alınan ilk konu” anlamına geldiği vurgulanmaktadır. Yani, hatalardan kaçınmayı sağlayan ve doğru anlama ulaştıran birinci önemli husus, kitapta işlenen ilk mesele olan meânî ilmidir. (وَمَا يُخْتَرُ بِهِ عَنِ الْأَوَّلِ) ifadesi, meânî ilminin, istenen anlamı engelleyen hatalardan kaçınmayı sağlayan bir ilim olduğunu belirtir. Başka bir deyişle, “birinci kısım” yani arzu edilen manaya ulaşmak için gerekli olan ilk adım, meânî ilminin prensiplerini uygulamaktır. Teftâzânî'nin bu açıklamalarından sonra “birinci fen, ilm-i meânîdir” demesi, Desûkî'ye göre gereksiz bir tekrardır. Zira meânî ilminin birinci fen olduğu, zaten önceki ifadelerden açıkça anlaşılmaktadır. Desûkî bu tekrarı *haşv*, yani fazla ve anlamsız bulur.^[35]

Sonuç olarak Desûkî, meânî ilmi konusunda Sekkâkî, Kazvînî ve Teftâzânî ile aynı çizgide olduğunu belirtir. Kendi görüşlerinin, bu isimlerin perspektifinden

[33] Desûkî, *Hâşiyetü'l-Desûkî*, 281.

[34] Desûkî, *Hâşiyetü'l-Desûkî*, 281.

[35] Desûkî, *Hâşiyetü'l-Desûkî*, 281.

temelde farklılaşmadığını ifade ederek onlarla aynı düşünce ekolüne mensup olduğunu vurgular.^[36]

Belâgatın üç temel disiplininden biri olan meânî ilmi, sözün doğru ve etkili kullanımı için gerekli olan yerindelik şartlarını ve muktezâ-yı hâl^[37] uygunluk prensiplerini ele alır. Beyan ve bedî (muhassinât) ile birlikte belâgatın temelini oluşturan bu disiplin, düşüncelerin ifadesi olan dildeki kelimelerin ustalıkla kullanılmasını ve anlamların doğru şekilde aktarılmasını sağlar. Sözü bir cevher gibi işleyerek muhatabın zihnine ve kalbine hitap etmeyi mümkün kılan bu sanatta, meânî ilmi bir rehber görevi görür. Sözlerin yerli yerinde ve açık bir şekilde ifade edilmesi, anlamın akıcı ve etkili bir biçimde iletilmesi için gerekli kuralları ve prensipleri öğretir. Meânî ilmi, edebiyatın temellerini oluşturur ve şairlerin, yazarların ve hatiplerin ustalığına katkı sunar.^[38]

Desûkî, meânî ilminin bablarını, klasik belâgat kitaplarındaki genel teâmüle uygun olarak sekiz bölüm olarak ele almıştır. Bunlar; haberî isnadın halleri, müsne-dün ileyhin halleri, müsne-din halleri, fiilin müteallıkâtının (mütemmimât-ı cümle/mefuller) halleri, kasr, inşâ, fasıl ve vasıl, icâz, itnâb ve müsavât gibi başlıklardır.^[39]

Desûkî, meânî ilmine katkısında eleştirel düşünceyle saygı arasında dengeli bir yaklaşım sergiler. Teftâzânî gibi otoritelere yapıcı eleştiriler getirirken nezaketini korur. Metinlerdeki gereksiz tekrarları eleştirerek detaylara verdiği önemi ve analitik düşünce tarzını ortaya koyar. Farklı âlimlerin görüşlerini bir araya getirerek sentez oluşturur, böylece çok yönlü bir bakış geliştirir. Geleneksel çerçeve içinde özgün yorumlar sunar, klasik metinlerle etkileşime girerek kendi katkılarını ortaya koyar. Ayrıca, açıklayıcı anlatımı ve sorularla ilerleyen yapısıyla pedagojik bir duyarlılık gösterir. Desûkî, geleneği sadeleştirerek sistematik hale getirme çabasıyla Arap belâgatında önemli bir yere sahiptir.

4. DESÛKÎ'NİN BEYAN TASAVVURU

Lügat anlamı itibarıyla “ayrılmak, birleşmek, açık olmak, ortaya çıkmak, görünür olmak”^[40] anlamlarına gelen بَيَان fiilinin masdarı olan beyan kelimesi, Ezherî’ye

[36] Desûkî, *Hâşiyetü'l-Desûkî*, 282.

[37] Muktezâ-yı hâl, konuşmacının zaman ve zemin açısından duruma dair unsurları dikkate almasıdır. Örneğin, bir konuşma vurgu gerektiriyorsa, vurgulu bir konuşma yapılır; vurgusuz bir ifade isteniyorsa ise vurgudan kaçınılır. Eğer cümlenin anlamı, tekid, ıtlak ve hazf gibi unsurları gerektiriyorsa, cümleyi o şekilde kurgulamak gibi. Kısacası, Meânî ilminin gerektirdiği kuralları uygulamak olarak özetlenebilir. Bk. Mesûd b. Fahreddin Ömer el-Horâsânî et-Teftâzânî, *el-Mutavvel alâ't-telhis* (İstanbul: Muharrem Efendi Matbaası, 1310), 25; Desûkî, *Hâşiyetü'l-Desûkî*, 292.

[38] Askerî, *es-Sinâ'ateyn*, 1-3.

[39] Desûkî, *Hâşiyetü'l-Desûkî*, 296-299; Matlûb, *Mu'cemu'l-mustalahâtî'l-belâgiyye ve tetavvurihâ*, 3/276.

[40] Ebû Abdurrahman Halîl b. Ahmed, *Kitâbu'l-'Ayn*, nşr. Mehdi el-Mahzûmî, İbrahim es-Sâmer-

(ö. 981) göre aynı zamanda fesâhat ve belâgat anlamlarını da içerir. Kelam bağlamında kullanıldığında ise beyan; fasih, anlaşılır ve belîğ anlamlarını ifade eder.^[41]

Beyan, terim olarak, bir anlamın farklı ifade biçimleri aracılığıyla dile getirilmesini sağlayan beceriyi ifade eder.^[42] Bir başka deyişle, bir sözün açık veya kapalî şekilde, çeşitli üsluplar kullanılarak nasıl anlatılacağına kurallarını inceleyen bilim dalıdır.

Belâgatın temel yapı taşlarından olan beyan ilmi ise genellikle meânî ilminden sonra ele alınan ve bu alanda ikinci sırada yer bulan bir disiplindir. Desûkî de pek çok belâgat uzmanıyla aynı yolu izleyerek çalışmasında beyan ilmini, meânî ilminden sonra incelemeyi tercih etmiştir. Beyan ilmi, belâgat disiplinleri arasında Sekkâkî tarafından titizlikle işlenmiş ve meânî ile bedî arasında, yani ikinci sırada konumlandırılmıştır. Kazvîni de bu sıralamayı benimsemiş, Tefâtânî ise Kazvîni'nin yaklaşımını şerh ederken aynı yolu izlemiştir. Desûkî de Tefâtânî'nin eserini incelerken bu klasik sıralamaya bağlı kalmış, dahası bu tercihin haklı gerekçelerini ve hüsn-ü ta'lillerini değerlendirmiştir.

Desûkî'ye göre, beyan ilmi, meânî ilminden sonra ele alınmalıdır. Bu sıralamayı, mürekkebin müfredde olan ilişkisine benzetir. Nasıl ki müfred olmadan mürekkep oluşmıyorsa, meânî ilmi olmadan da etkili bir beyan mümkün değildir. Meânî ilmi, sözün anlamının duruma uygunluğunu (muktezâ-yı hâl) sağlayan temel kuralları öğretirken, beyan ilmi, doğru anlamın farklı üsluplar kullanılarak daha açık ve etkili bir şekilde ifade edilmesini sağlar. Yani önce doğru ve uygun anlamın tespiti (meânî), sonra da bu anlamın etkili ifadesi (beyan) gelir. Dolayısıyla, beyan ilminin prensiplerini kavramak, meânî ilminin temellerine hâkim olmayı gerektirir. Bu ilişki, tıpkı bir bütün (kûl) ile onun parçası (cüz) arasındaki ilişki gibidir. Meânî ilmi, beyan ilminin bir parçası konumundadır ve onun bilgisine sahip olmadan beyan ilminin anlam dünyasını keşfetmek mümkün değildir.^[43] Ancak, İbn Yakup el-Mağribî (ö. 1715) gibi bazı âlimler bu görüşe katılmayıp farklı bir sıralama benimsemişlerdir.^[44]

râ'î, ed. Mehdi el-Mahzûmî - İbrahim es-Sâmerrâ'î (Beyrut: Mektebetü'l-Hilâl, 1988), I-VIII/75; İsmâîl el-Cevherî, *es-Sihâh: Tâcu'l-luga ve sihâhu'l-Arabîyye* (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2009), 120; Manzûr, *Lisânu'l-Arap*, 13/73.

[41] Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed Ezherî, *Tehzîbu'l-luga* (Kahire: Dâru'l-Misriyye, ts.), 15/499.

[42] Ebû'l-Me'âlî Celaledin Muhammed b. Abdurrahman Kazvîni, *el-İzâh fî 'ulûmi'l-belâga* (Beyrut: Dâru İhyâi'l-Ulûm, 1998), 163; Seyyid Ahmed el-Hâşimî, *Cevâhiru'l-belâga fî'l-me'ani ve'l-beyân ve'l-bedî* (Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, ts.), 216; Yusuf Müslim Ebu'l-Addûs, *Medhal ila'l-belâgati'l-arabîyye* (Amman: Dâru'l-Mesîra, 2007), 143.

[43] Desûkî, *Hâşiyetü'l-Desûkî*, 3/5.

[44] İbn Ya'kûb, *Mevâhibu'l-fettâh, fî şerhi telhisi'l-miftâh*, thk. Halil İbrahim Halil (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2003), 2/67.

Desûkî'ye göre fesâhat, anlam karmaşasını önler ve özellikle Arapça konuşmayanlar için bu ilmin öğrenilmesi büyük önem taşır. Beyan ilminin belâgatlı bir cümle için gerekli olduğunu savunanlar olsa da bu, belâgatın sadece beyan ilmiyle mümkün olduğu anlamına gelmez. Bir lafzın manayı tam ve eksiksiz işaret etme uyumu (delalet-i mutâbikiyet) bakımından belîğ olması için beyan ilmine ihtiyaç yoktur; asıl ihtiyaç duyulan, belâgatın kendisidir. Ancak anlam karmaşasından kaçınmak, özellikle de beyan ilmindeki uzmanlık ile mümkündür. Beyan ilminin bedî ilminden önce gelmesinin sebebi, bedî ilminin beyan ilmine bağlı, onun unsurlarının bir sonucu olmasıdır. Beyan ilmi doğrudan belâgatla ilgiliyken, bedî ilmi, beyan ilmiyle elde edilen belâgat unsurlarını daha da incelikli hale getiren, onlara eklenen sanatsal öğelerdir. Bu nedenle Desûkî, meânî, beyan ve bedî şeklinde bir sıralama izlemenin en uygun bir yaklaşım olacağını değerlendirmiştir.^[45]

Beyan ilminin tanımını daha iyi anlamak için Kazvîni, Teftâzânî ve Desûkî'nin bu tanım çerçevesindeki bakış açılarına ve odaklandıkları detaylara yakından bakmak önemlidir. Desûkî, haşiyesinde esas olarak Teftâzânî'nin muhtasarını şerh etmeye odaklanmış olsa da, zaman zaman Teftâzânî'nin şerh ettiği hedef metin olan Kazvîni'nin *et-Telhîs* adlı eserindeki açıklamalara da değinmektedir.

Yazar, Kazvîni'nin *et-Telhîs* adlı eserinde beyan ilmini şu şekilde tanımladığını aktarmaktadır:

وَهُوَ عِلْمٌ يُعْرِفُ بِهِ إِيزَادَ الْمَعْنَى الْوَاجِدِ بِطَرِيقٍ مُخْتَلَفَةٍ فِي وُضُوحِ الدَّلَالَةِ عَلَيْهِ

Tek bir anlamın, onu ifade etme açıklığı bakımından farklı yollarla ortaya konulmasını konu edilen bir ilimdir. Beyan ilmi, bir anlamın farklı ifade yollarıyla, bu yolların anlamın açıklığına olan etkisine göre nasıl sunulacağını öğreten bir disiplindir. Başka bir ifadeyle, bir anlamın ona delalet etme açıklığı açısından farklı şekillerde ifade edilmesini anlamaya yarayan bir ilimdir.^[46]

Kazvîni'nin beyan ilmi tanımındaki “tek bir anlam” ifadesi ile “delaletinin açıklığı bakımından çeşitli yollarla” ifadesi, beyan ilmini meânî ilminden ayıran temel özellikler olarak değerlendirilmektedir. Bu ayrım, beyan ilminin odaklandığı hususları daha net bir şekilde ortaya koymaktadır. Yine yazar, Teftâzânî'nin *Muhtasaru'l-meânî* isimli eserinde beyan ilmini şu şekilde tanımladığını aktarır:

“وَهِيَ مَلَكَةٌ يُنْتَدَرُ بِهَا عَلَى إِدْرَاكِاتٍ جُزْئِيَّةٍ ، أَوْ أَصُولٍ وَقَوَاعِدُ مَعْلُومَةِ الْمَلُولِ عَلَيْهِ بِكَلَامٍ مُطَابِقٍ لِمُقْتَضَى الْحَالِ (بَطْرِقٍ) وَتَرَاكِبٍ (مُخْتَلَفَةٍ فِي وُضُوحِ الدَّلَالَةِ عَلَيْهِ) أَيْ : عَلَى ذَلِكَ الْمَعْنَى”

[45] Desûkî, *Hâşiyetü'l-Desûkî*, 3/5.

[46] el-Kazvîni, *Telhîs*, 102.

“Beyan ilmi, belirli kavrayışlara veya duruma uygun konuşmalarla ifade edilen bilinen bir anlamın ilkeleri ve kuralları üzerinde yetkinlik sağlayan bir meleke, yani o anlama açıklık getiren farklı yollarla ifade edebilme becerisi kazandıran bir disiplindir.”^[47] Bu tariftten, ifadelerin her birinin diğerine göre maksadı ifade etmede farklılık gösterebileceği anlaşılmaktadır. Asıl amaç, kastedilen o tek anlamı, değişik anlatım biçimleri arasından manaya delalette en açık ve en uygun olan şekliyle ortaya koymaktır. Teftâzânî’nin tercih ettiği bu tanım, beyan ilminin farklı ifade yollarını değerlendirme ve anlamın açıklığını maksada uygun şekilde aktarma konusundaki temel işlevini vurgular.

Beyan ilminin her iki tarifinde de, hem Kazvîni hem de Teftâzânî, tanımlarında geçen () ifadesinin detaylarına dair açık bir açıklama yapmamışlardır. Ancak, Desûkî bu ifadede geçen “farklı yollar”ın ne olduğunu netleştirmiş ve bunların hakikat, mecaz, kinaye, teşbih ve istiâre gibi unsurlar olduğunu belirtmiştir. Ayrıca, بطرق مختلفة onların ayrı ayrı örnekler sunarak, tariflere dair efradını cami, ağyarını mani bir bütünlük sağlamayı hedeflediğini göstermiştir. Bu yaklaşımıyla, beyan ilminin kapsamının ve temel unsurlarının daha derinlikli bir şekilde anlaşılmasına katkıda bulunmuştur.^[48]

Desûkî, lafız ile mana arasındaki ilişkiyi ifade eden delalet kavramını detaylı bir şekilde açıklamış ve bu delalet türlerini örneklerle desteklemiştir. Delaletin ilk türü, lafzın konulduğu mananın tamamına delalet etmesidir. Bu tür delaletle mutâbıkıyye veya vaz’ıyye adı verilir. İkinci tür, lafzın konulduğu mananın bir parçasına delalet etmesidir ve bu, tazammüniyye olarak adlandırılır. Üçüncü tür ise, lafzın konulduğu mananın bir gerekliliğine delalet etmesidir ve buna da iltizamiyye denir. Desûkî, bu delalet türlerinden mutâbıkıyye olanı vaz’ıyye olarak, tazammüniyye ve iltizamiyye olanları ise akliyye delaletler olarak isimlendirmiştir. Desûkî’nin bu açıklamaları, lafız ve mana arasındaki ilişkilerin daha sistematik bir şekilde anlaşılmasına katkıda bulunmuştur.^[49]

Desûkî’nin beyan ilmine dair genel açıklamalarına bakıldığında, bu ilmin üç temel konuyu kapsadığını belirtmiştir. Desûkî’ye göre, bu konular teşbih, mecaz ve kinaye başlıkları altında ele alınmış ve bu doğrultuda bir anlatım yöntemi tercih edilmiştir.^[50]

Desûkî, Kazvîni ve Teftâzânî’nin tanımlarındaki () “farklı yollar” ifadesinin belirsizliğini gidererek, hakikat, mecaz, kinaye gibi unsurları örneklerle açıklar. Bu, onun pedagojik kaygısını ve sistematik düşünce yapısını göste-

[47] Teftâzânî, *Muhtasarü'l-me'ânî* (*Muhtasar li şerhi telhîsi'l-miftâh*) (Kum: Dâru'l-Fikir, 1990), 183.

[48] Desûkî, *Hâşiyetü'l-Desûkî*, 3/5-9.

[49] Desûkî, *Hâşiyetü'l-Desûkî*, 3/16-17.

[50] Desûkî, *Hâşiyetü'l-Desûkî*, 3/232.

rir. Konuyu daha anlaşılır kılmak ve somutlaştırmak için *مُخْتَلَفَاتُ* österdiği açıktır. Desûkî, meânî, beyan, bedî sıralamasının gerekçelerini hüsn-ü ta'lîl (güzel gerekçelendirme) yöntemiyle açıklar. Bu, onun sadece aktarmakla kalmayıp geleneği sorguladığını ve mantıksal temellendirmeler aradığını gösterir. Sıralamanın rastgele olmadığını, anlamlı bir bütünlük içinde olduğunu savunur. Desûkî, delalet türlerini (mutâbıkıyye, tazammüniyye, iltizamiyye) detaylı bir şekilde ele alarak lafız-mana ilişkisini derinleştirir ve epistemolojik bir zemine oturtur. Bu, onun dil felsefesine olan ilgisini ve belâgatı sadece söylem düzeyinde değil, bilgi teorisi bağlamında da ele aldığını gösterir. Desûkî, farklı görüşleri (örneğin İbn Yakup el-Mağribî'nin sıralama tercihi gibi) dikkate alarak kendi argümanlarını güçlendirir. Bu, onun dogmatik bir yaklaşım yerine farklı perspektifleri değerlendiren ve sentez arayan bir düşünür olduğunu gösterir. Desûkî, klasik belâgat geleneğine bağlı kalırken aynı zamanda eleştirel bir bakış açısıyla kendi yorumunu ve sistematikğini getirir. Bu, onu “gelenekçi” ve “yenilikçi” uçlar arasında konumlandırır ve dönemin entelektüel atmosferini yansıtır. Böylece hem mirası koruma hem de onu geliştirme çabası içinde olduğu anlaşılır.

5. DESÛKÎ'NİN BEDÎ TASAVVURU

Belâgat terimi olarak bedî, manaya delaleti açık ve durumun gereğine uygun olan sözün, lafız ve mana yönünden güzelleştirilmesini sağlayan usul ve prensipleri (muhasinât) ele alan bir ilimdir. Kazvî'ye göre, meânî ve beyan kaidelerine riayet edildikten sonra, sözün güzelleştirilme yollarını inceleyen bir disiplindir. Kısaca, meânî ve beyan şartlarını taşıyan ifadeleri daha etkileyici hale getiren söz sanatlarını konu edinen ilim, “bedî ilmi” olarak adlandırılmaktadır.^[51]

Bedî kelimesi, edebiyatın ilk çağlarında şiire güzellik katan tüm söz sanatlarını ve ifade zenginliklerini kapsayan geniş bir anlama geliyordu.^[52] Şair ve aynı zamanda ilk dönem belâgat alimlerinden halife İbnü'l-Mu'tez (ö. 908), bu zengin belâgat mirasını temel alarak Arap edebiyatının ilk belâgat kitabı olan *el-Bedî* adlı eserini kaleme aldı. Bu eser, Arap belâgatı ve edebi sanatlar üzerine yazılmış ilk müstakil çalışma olma özelliğini taşımaktadır. İbnü'l-Mu'tez, *el-Bedî*’de on sekiz edebî sanatı, Kur'an ayetleri, hadisler, sahabe sözleri ve eski Arap şiirlerinden özenle seçilmiş örneklerle açıklayarak ayrıntılı bir inceleme sunmuştur.^[53]

“Bedî” kavramı, edebiyat sahnesine Bedreddin İbn Mâlik'in ustalık dolu dokunuşuyla adım atmıştır. “İlmu'l-bedî” adıyla şekillenen bu yeni disiplin, Kazvî'nin

[51] Bedruddin İbn Mâlik İbnü'n-Nâzım, *el-Misbâh fî'l-me'ânî ve'l-beyân ve'l-bedî*, thk. Hüsnî Abdulcelîl Yûsuf (Kâhire: Mektebetü'l-Âdâb, ts.), 73; Nasrullah Hacımüftüoğlu, “Bedî”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, (1992), 5/320-322; M. A. Yekta Saraç, *Klasik Edebiyat Bilgisi* (İstanbul: Gökkubbe Yayınları, 2016), 153-155.

[52] Desûkî, *Hâşiyetü'l-Desûkî*, 1/99.

[53] İsmail Durmuş, “İbnü'l-Mu'tez”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, (2000), 21/143-147.

ve diğer belâgat üstatlarının eserlerinde de kendine yer bulmuştur. Söz sanatlarının incelikli dünyasını keşfe çıkan bu ilim, her bir ustasının bakış açısıyla farklı boyutlar kazanmıştır. Sekkâkî (ö. 1229), anlam ve söyleyişle ilişkilendirdiği 26 sanatla bedî ilminin temel taşlarını döşemiştir. Bedreddin İbn Mâlik (ö. 1287) ise bu yapıyı 54 farklı unsurla genişleterek daha kapsamlı bir çerçeve çizmiştir. Kazvîni (ö. 1338) ise, 30 manevî ve 7 lafzî sanatla, toplam 37 unsurdan oluşan daha özlü bir bedî anlayışı sunmuştur.^[54] Memlükler döneminin parlayan yıldızı İbn Hicce el-Hamevî (ö. 1434), *Hizânetu'l-edebe ve gâyetu'l-ereb* adlı eseriyle bedî sanatlarının doruklarına ulaştığı bir çağ açmıştır. 142 farklı söz sanatını titizlikle inceleyen bu abidevî eser, belâgat alanında bir başyapıt olarak kabul edilmiş ve bedî ilminin engin zenginliğini gözler önüne sermiştir. Hamevî'nin bu eşsiz katkısı, sözün gücüne ve ifade sanatının inceliklerine duyulan hayranlığı zirveye taşımıştır.^[55]

Desûkî, bedî sanatlarını ele alış biçiminde selefi olan Sekkâkî, Bedruddin İbn Mâlik, Kazvîni ve Teftâzânî'nin izinden giderek, bu kavramları lafza dayalı (muhassinat-ı lafziyye) ve manaya dayalı (muhassinat-ı maneviyye) olmak üzere iki ana kategori altında incelemiştir.^[56] Desûkî'nin bakış açısına göre mana, sözün kalbidir ve önce zihinde filizlenir, ardından dile dökülerek biçimlenir. Öyle ki, anlamlar olmasaydı, sözcüklerin varlığına dahi gerek duyulmazdı. İfade, anlamın gölgesidir yalnızca. Desûkî, anlamın öz, sözün ise araç olduğunu vurgulayarak, manevî güzelliklerin (muhassinat-ı maneviyye) lafzî güzelliklerden (muhassinat-ı lafziyye) önce geldiğini ve asıl öneme sahip olduğunu belirtir. Mana, varoluşun kaynağı, söz ise onun dışavurumudur.^[57]

Desûkî, Teftâzânî'nin ele aldığı sanatların toplamda 30 olduğunu belirtmiş ve manaya ait bedî sanatlarını kendisi de otuz madde halinde şu şekilde sıralamıştır: Mutâbaka, mürâatü'n-nazîr, irsâd, müşâkele, müzâvece, aks, rucû', tevriye, istihdam, leffü neşr, cem', tefrik, taksim, cem' mea't-tefrik, cem' mea't-taksim, cem' mea't-tefrik ve't-taksim, tecrîd, mubâlaga, mezheb-i kelâmî, hüsn-ü ta'lîl, tefrî', te'kidü'l-medh bi-mâ yüşbihü'z-zem, te'kidü'l-z-zem bi-mâ yüşbihü'l-medh, istitba', idmâc, tevcîh, hezl, tecâhülü'l-ârif, el-kavlu bi'l-mûcib, ittîrad.

Desûkî'nin, lafzî sanatlar konusunda genel olarak Teftâzânî'yi takip ettiği anlaşılmaktadır. Ele aldığı lafza ait sanatları ise sırasıyla cinas (tecnis),^[58] reddü'l-acüz 'ale's-sadr, secî', muvâzene, kalb, teşrî', luzûmu mâ yelzem, iktibas, tazmîn, akd, hal, telmîh, hüsnü'l-ibtidâ', tahallüs ve intihâ' olmak üzere toplamda onbeş farklı sanat çeşidi incelemiştir. Desûkî, "berâ'atu'l-istihlâl" sanatını, "hüsnü'l-i-

[54] el-Kazvîni, *Telhis*, 347-408.

[55] Ahmed Mustafa el-Marâgî, *Târih 'ulûmi'l-belâga* (Mısır: Şeriket Mektebet ve Matbaat Mustafa el-Bâbî el-Halebî ve Evlâduhu, 1950), 162.

[56] Desûkî, *Hâşiyetü't-Desûkî*, 4/7.

[57] Desûkî, *Hâşiyetü't-Desûkî*, 4/8-9.

[58] Desûkî, *Hâşiyetü't-Desûkî*, 4/151-306.

btidâ” sanatının bir alt başlığı olarak görmüş ve bu sanatı, on beş sanat arasında bağımsız bir başlık olarak ele almamıştır.^[59]

Desûkî, belâgat anlayışında lafızdan çok manaya odaklanarak anlam merkezli bir yaklaşım benimser. Manevî bedî’ sanatlarına öncelik vermesi, belâgatı sadece söz oyunları değil, derin anlam ve etkileyicilik aracı olarak gördüğünü gösterir. Bedî’ sanatlarını lafzî ve manevî olarak sistematik biçimde sınıflandırması ve her birini ayrıntılı incelemesi, onun analitik ve düzenleyici düşünce tarzını yansıtır. Sekkâkî, İbn Mâlik, Kazvî ve Teftâzânî gibi âlimlerle gelenek içinde bir diyalog kurarak, saygılı ama eleştirel bir tutum sergiler. Örneğin, “berâ’atü’l-istihlâl”i bağımsız bir sanat olarak değil “hüsnü’l-ibtidâ” başlığı altında değerlendirmesi, yorumlayıcı yaklaşımını ortaya koyar. Ayrıca, sanatları örneklerle açıklaması ve açık tanımlar vermesi, pedagojik bir kaygı taşıdığını gösterir. Desûkî, lafız-mana ilişkisine dair vurgusuyla bedî’ ilmine teorik bir derinlik kazandırır; söz sanatlarını anlamı güzelleştiren araçlar olarak konumlandırır. Sonuç olarak, klasik geleneğe bağlı kalarak özgün katkılar sunan Desûkî, hem sistematik yaklaşımı hem de teorik derinliğiyle belâgat sahasında dikkat çeken bir âlimdir.

SONUÇ

Muhammed b. Arafе ed-Desûkî’nin 19. yüzyıl Arap belâgat düşüncesine önemli katkılar sağlayan *Muhtasarü’l-Meânî haşiyesi*, geleneksel yaklaşımlara eleştirel bir bakış açısıyla, metin merkezli, karşılaştırmalı ve analitik yöntemleriyle dikkat çeker. Desûkî, Teftâzânî’nin metnini temel alırken, aynı zamanda otorite kabul edilen bu gibi isimlere saygısını koruyarak kendi özgün yorumlarını geliştirir. Örneğin, Teftâzânî’nin “belâgatın birinci fenni meânî ilmidir” ifadesini “malumun ilanı” olarak nitelendirmesi ve “haşiv” (gereksiz tekrar) bulması, onun analitik ve detaycı bakış açısını gösterirken, aynı zamanda eleştirilerini yıkıcı değil yapıcı bir şekilde sunduğunun da bir kanıtıdır. Reddetmek yerine anlamaya çalışır, farklı yorumlara başvurarak alternatif okumalar yapar ki bu da onun akademik nezaket ve saygı anlayışının bir göstergesidir. Desûkî’nin çalışmaları metin odaklıdır. Teftâzânî’nin metnini satır satır inceler, kelimelerin sıralamasına ve ifade seçimine dikkat ederek dilin inceliklerine ve anlamın nüanslarına verdiği önemi vurgular. “Birinci” kavramının hangi anlama geldiği üzerinde durması, metnin derinlemesine okunması gerektiğine olan inancını yansıtır. Beyan ilminin tanımındaki “(بَطْرُقٌ مُخْتَلِفٌ)” ifadesinin Kazvî ve Teftâzânî tarafından yeterince açıklanmadığını belirtip, bu “farklı yollar”ı örneklerle netleştirmesi, metin merkezli ve aynı zamanda analitik yaklaşımının bir örneğidir. Fesâhat, belâgat ve îcâz gibi temel kavramları yenilikçi bir perspektifle yorumlayan Desûkî’nin çalışması, eleştirel ve yenilikçi üslubuyla sadece bir şerh olmanın ötesine geçer. Anlamın derinliklerine inmeyi ve okuyucuyu da bu süreçte aktif bir katılımcı kılmayı hedefler.

^[59] Desûkî, *Hâşiyetü’l-Desûkî*, 4/288.

Kendi görüşlerini Sekkâkî, Kazvînî ve Tefâtânî gibi önemli isimlerin görüşleriyle karşılaştıran Desûkî, hem geleneğe bağlılığını hem de kendi özgün yorumlarını geliştirme çabasını ortaya koyar. Farklı âlimlerin görüşlerine yer vererek çok yönlü bir tartışma ortamı oluşturur ve okuyucuya farklı perspektifler sunar. İbn Yakup el-Mağribî gibi farklı sıralama öneren âlimlere de yer vermesi bu karşılaştırmalı yaklaşımının bir parçasıdır. Desûkî'nin konuları detaylı bir şekilde analiz etmesi, mukadder sualler sorup cevaplaması, meânî ilminin beyan ilminden önce ele alınmasının gerekçelerini araştırması, delalet türlerini örneklerle açıklaması, beyan ve bedî'nin kapsamını ve birbirleriyle ilişkisini incelemesi, onun analitik düşünce yapısının önemli göstergeleridir. Bedî'de mana ve lafız odaklı sanatları ayırıp, mana odaklı olanları öncelikle ele alması ve her bir sanata örnekler vermesi de bu analitik yaklaşımı destekler. Geleneksel yaklaşımları tekrarlamakla kalmayıp kendi özgün yorumlarını da katan Desûkî, meânî, beyan ve bedî arasındaki ilişkiyi mürekkep ve müfred örneğiyle açıklar ve anlamın özü, sözün ise araç olduğunu vurgular. Gramer, mantık, tefsir ve ulûmu'l-Kur'ân gibi farklı disiplinlerden beslenen metodolojik yaklaşımı, eserini disiplinler arası bir niteliğe kavuşturur.

Sonuç olarak Desûkî'nin haşiyesi, hem dilbilimsel hem de metodolojik derinliğiyle Arap dili ve belâgatı alanında çalışan araştırmacılar için değerli bir kaynak, aynı zamanda İslami ilimler tarihi açısından da önemli bir başlangıç noktasıdır. Eserin incelikli analizleri ve özgün yorumları, klasik Arap belâgatının daha iyi anlaşılması ve yeniden yorumlanması için bir rehber niteliğindedir. Desûkî, Arap belâgatına kendi bakış açısını getirerek geleneksel Arap belâgatını eleştirel bir gözle yeniden yorumlayan, metin merkezli, karşılaştırmalı ve analitik yöntemleriyle öne çıkan önemli bir isim olarak tarihteki yerini almıştır. Onun belâgat tasavvuru, Arap dili ve edebiyatının daha iyi anlaşılması için değerli bir kaynak niteliği taşımaktadır.

KAYNAKÇA

- Ali el-Cârim, Mustafa Emin. *el-Belâgatü'l-vâdiha*. Dimaşk: Daru Kuba, 2007.
- Askerî, Ebû Hilâl el-Hasen b. Abdullah b. Sehl el-Askerî. *es-Sînâ'ateyn: el-Kitâbetü ve's-Şi'r*. nşr. Ali Muhammed el-Bicâvî-Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim. Beyrut: el-Mektebetü'l-Unsuriyye, 1952.
- Azzâvî, Abbas. *Târîhu'l-edebî'l-'Arabî fi'l-'Irâk*. Bağdad, 1962.
- Bağdadî, İsmail Paşa el-. *Hediyetü'l-'ârifin*. Tahran: Mektebetü'l-İslamiyye, 1967.
- Câhiz, Osman b. Amr. *el-Beyân ve't-tebyîn*. ed. Abdusselam Harun. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1998.
- Cebertî. *Tarihü acâibi'l-âsar fi't-terâcîm ve'l-ahbâr*. ed. Abdurrahim Abdurrahman Abdurrahim. Mısır: Matbaatu Dâri Kütübi'l-Misriyye, 1997.
- Cevherî, İsmâil el-. *es-Sihâh: Tâcu'l-luga ve sihâhu'l-Arabiyye*. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2009.
- Çolak, Kamil. "Mısır'ın Fransızlar Tarafından İşgali ve Tahliyesi (1798-1801)". *SAÜ Fen Edebiyat Dergisi* 2 (2008), 146-153.
- Dayf, Şevkî. *el-Edebu'l-'Arabiyyu'l-mu'asır fi Mısır*. Mısır: Dâru'l-Me'ârif, 1961.
- Desûkî, Muhammed b. Arefe. *Hâşiyetü'l-Desûkî*. ed. Abdülhamid Hindâvî. Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, 2007.
- Dimaşkî, Abdurrezzak el-Baytar el-Meydânî ed-. *Hilyetü'l-beşer fi târihi'l-karnî's-sâlisî aşer*. ed. Muhammed Behcet el-Baytar. Beyrut: Dâru Sadır, 1993.
- Durmuş, İsmail. "İbnu'l-Mu'tez". *TDV İslam Ansiklopedisi*.
- Durmuş, İsmail. "Müberra". *TDV İslam Ansiklopedisi* 31 (2020), 430-433.
- Ebu'l-Addûs, Yusuf Müslim. *Medhal ila'l-belâgatü'l-arabiyye*. Amman: Dâru'l-Mesîra, 2007.
- Ebû'l-Bekâ' Kefevî, Eyyûb b. Mûsâ el-Huseynî el-Hanefî. *el-Külliyât*. ed. Muhammed el-Mısırî Adnan Derviş. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, ts.
- Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b Ahmed. *Tehzîbu'l-luga*. Kahire: Dâru'l-Misriyye, ts.
- Fazhoğlu, Şükran. "Vaz". *TDV İslam Ansiklopedisi* 42 (2012).
- Feyyûd, Besyûnî Abdulfettâh. *İlmu'l-meânî*. Kahire: Mektebetu Vehbe, 1986.
- Hacımüftüoğlu, Nasrullah. "Bedî". *TDV İslam Ansiklopedisi*.
- Hacımüftüoğlu, Nasrullah. "Belâgat İlminin Gelişmesine Müessir Olan Kaynaklar". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11 (1993), 268-298.
- Halil b. Ahmed, Ebû Abdurrahman. *Kitâbu'l-'Ayn*. ed. Mehdi el-Mahzûmî - İbrahim es-Sâmerrâ'î. nşr. Mehdi el-Mahzûmî, İbrahim es-Sâmerrâ'î. Beyrut: Mektebetü'l-Hilâl, 1988.
- Hanefî, Abdussettar b Abulvehhab el-Bekrî Siddikî el-Hindî el-Mekkî el-. *Feyzu'l-Melik el-vehhâbu'l-muteâlî ebnâi evâilî'l-karnî's-sâlisî aşere ve't-tevâlî*. ed. Abdulmelik b Abdullah b Dehîş. Mekke: Mektebetü'l-Esedî, 2009.
- Hanefî, Muhammed b Ali b el-Kâdî Muhammed Hâmid b Muhammed Sâbir el-Fârûkî el-. *Keşşâfu Istilâhâtî'l-funûn ve'l-'ulûm*. ed. Ali Dahrûc. Beyrut: Mektebetu Lubnân, 1996.
- Hâşimî, Seyyid Ahmed el-. *Cevâhiru'l-belâga fi'l-me'ani ve'l-beyân ve'l-bedî*. Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, ts.
- Himyerî, Neşvân. *Neşvân b. Saîd el-Yemenî, Şemsu'l-'ulûm ve devâu kelâmî'l-'Arab min el-kulûm*. ed. Hüseyin b Abdullah el-Ömerî. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1999.
- İbnü'n-Nâzım, Bedruddin İbn Mâlik. *el-Misbâh fi'l-me'ânî ve'l-beyân ve'l-bedî*. thk. Hüsnî Abdulcelil Yûsuf. Kâhire: Mektebetü'l-Âdâb, ts.
- İbrahim Mustafa, Muhammed Ali Neccar, Ahmed Hasan Zeyyad, Hamid Abdulkadir. *Mu'cemu'l-vasîf*. İstanbul: Dâru'd-Da've, 1996.
- Kallek, Cengiz. "Desûkî Muhammed b. Ahmed". *TDV İslam Ansiklopedisi* 9 (1994), 214.
- Kazvîni, Ebû'l-Me'âlî Celaeddin Muhammed b. Abdurrahman. *el-İzâh fi 'ulûmî'l-belâga*. Beyrut: Dâru İhyâi'l-Ulûm, 1998.
- Kazvîni, Hatip el-. *Telhîs*. İstanbul: Fazilet Neşriyat, 1997.
- Kehhale, Ömer Rıza. *Mu'cemu'l-müellifin*. Dimaşk: Müessesetü'r-Risâle, 1957.
- Kehhale, Ömer Rıza. *Mu'cemu'l-Mü'ellifin*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsî'l-'Arabî, 1957.
- Kılıç, Hulusi. "Belâgat". *TDV İslam Ansiklopedisi* 5 (1992), 380-383.
- Landau, Jacob M. "GİBB, Sir Hamilton Alexander Roskeen". *TDV İslam Ansiklopedisi* 14 (1996), 66-67.
- Mahlûf, Muhammed b Ömer Kasım. *Şeceretu'n-nûr ez-zekiyye fi tabakâtî'l-Malikiyye*. ed. Abdulmecid Hayalî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.
- Manzur, İbn. *Lisânu'l-Arap*. Beyrut: Dâru Sadır, 2010.

- Marâgî, Ahmed Mustafa el-. *Târîh 'ulûmi'l-belâga*. Mısır: Şeriket Mektebet ve Matbaat Mustafa el-Bâbî el-Halebî ve Evlâduhu, 1. bs., 1950.
- Matlûb, Ahmed. *Mu'cemu'l-mustalahâtî'l-belâgiyye ve tetavvurhâ*. Irak: Matbaatu'l-Mecma'i'l-İlmî, 1987.
- Matlûb, Ahmet. *el-Kazvîni ve şurûhu't-telhîs*. Bağdat: Mektebetu'n-Nahda, 1967.
- Muhammed Ahmed Kâsım, Muhyiddin Dîb. *Ulûmu'l-belâga*. n.d.: el-Müessesetu'l-Hadîse, 2003.
- Özbalıkcı, Mehmet Reşit. “Sîbeveyhi”. *TDV İslam Ansiklopedisi* 37 (2009).
- Râzî, Fahreddin er-. *Nihayetü'l-i'caz fî dirayeti'l-i'câz*. ed. Bekri Şeyh Emin. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melayin, 1985.
- Saraç, M. A. Yekta. *Klasik Edebiyat Bilgisi*. İstanbul: Gökkuşbu Yayınları, 2016.
- Somuncuoğlu, Ecehan. “On Dokuzuncu Yüzyılda Nahda Hareketi: Modern Arap Düşüncesinin Oluşumu, Kapsamı ve Sınırları”. *Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi* 3/1 (2015), 103-120.
- Suyûtî, Celaluddin Abdurrahman b Ebî Bekr. *Ukûdu'l-cumân fî 'ilmi'l-me'ânî ve'l-beyân*. Kahire: Dâru'l-İmâm Muslim, 2012.
- Teftâzânî. *Muhtasarü'l-me'ânî (Muhtasar li şerhi telhisi'l-miftâh)*. Kum: Dâru'l-Fikir, 1990.
- Teftâzânî, Mesûd b Fahreddin Ömer el-Horâsânî et-. *el-Mutavvel alâ't-telhîs*. İstanbul: Muharrem Efendi Matbaası, 1310.
- Wallerstein, I. *Modern Dünya Sistemi Kapitalist Tarım ve 16. Yüzyılda Avrupa ve Dünya Ekonomisinin Kökenleri*. çev. L. Boyacı. İstanbul: Bakış Yayınları, 2005.
- Ya'kûb, İbn. *Mevâhibu'l-fettâh, fî şerhi telhisi'l-miftâh*. thk. Halil İbrahim Halil. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “İ'câzü'l-Kur'ân”. *TDV İslam Ansiklopedisi* 21 (2000), 403-406.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Sarfe”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 36/140-141. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Ya'îş, İbn. *Şerhu'l-mufasssal li'z-Zemahşeri*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001.
- “<https://ar.zhujiworld.com/eg/173528-markaz-disuq/>”. Erişim 20 Nisan 2023. <https://ar.zhujiworld.com/eg/173528-markaz-disuq/>